

КРИШІТИСИ [кри¹шитис¹і] дієсл., недок. Кришитися. Див. *ще* **ДРОБІТИСИ**.

КРІЖЄВКА див. **КРІЖЬІВКА**.

КРІЖЬІВКА [кр¹іж¹іу¹ка], -и, **КРИЖЬІВКА** [кри¹ж¹іу¹ка], -и, **КРІЖЄВКА** [кр¹іж¹е¹у¹ка], -и, **КРИЖЄВКА** [кри¹ж¹е¹у¹ка], -и, *жс.* Відрізана головка капусти. Наз. мн. **кріжівкі**.

КРІЖЬІВОЧКА [кр¹іж¹івочка], -и, *жс.*, **КРІЖЄВОЧКА** [кр¹іж¹е¹вочка], -и, *жс.* Зменш.-пестл. до **КРІЖЬІВКА**, **КРІЖЄВКА**.

КРІЛІК¹ [кр¹ілік], -а, ч. Кролик. Наз. мн. **крілики**: *Ти кріликам яку бубльбу даєш: варену, колочену чи саму?*

КРІЛІК² [кр¹ілік], -а, ч. Вл. н.: інд. вул. прізвисько.

КРІС [кр¹іс], -а, ч., *заст.* Рушниця.

КРІСЛАТИЙ [кр¹іслатій], -а, -е/-и, *прикм.* (про дерево, куш) крислатий, розлогий.

КРІЧІТИ див. **КРИЧЬІТИ**.

КРІЧЬІТИ див. **КРИЧЬІТИ**.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Реєстр – Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / підг. до друку: О. В. Тодійчук (головний упорядник), В. В. Страшко, Р. І. Остащ, Р. В. Майборода. – К. : Наук. думка, 1995. – 592 с. – (Джерела з історії українського козацтва).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Остащ, Р. І. Из життя сучасних українських прізвиськ. 3 // Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації / [за ред. П. Гриценка, Н. Хобзей]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – С. 293–302.

Стаття надійшла 21.09.2016 року

УДК 811.161.3'04'373.237-26

Наталля Паляшчук
(Мінск, Республіка Беларусь)
e-mail: nata-poleshuk@yandex.by

НАМІНАЦЬІ АСОБ У ПОЛАЦКІХ ГРАМАТАХ: СЕМАНТЫКА, СТРУКТУРА, ФУНКЦЫЯНАВАННЕ

У артыкуле разгледжаны намінацыі асоб, зафіксаваныя ў полацкіх граматах розных жанраў (1269–1513), вызначана іх семантыка, тэматычная прыналежнасць, структура, адметнасці функцыянавання, прадстаўленасць як у тэкстах уласна

полацкіх дакументаў, так і ў лексіконе старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы.

Ключавыя словы: намінацый асоб, полацкія граматы, лексіка, старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова, гістарычная лексікалогія беларускай мовы, гістарычная стылістыка беларускай мовы

Полещук Н. Номинации лиц в полоцких грамотах: семантика, структура, функционирование.

В статье рассмотрены номинации лиц, зафиксированные в полоцких грамотах разных жанров (1269–1513), определена их семантика, тематическая принадлежность, структура, особенности функционирования, представленность как в текстах собственно полоцких документов, так и в лексиконе старобелорусского литературно-письменного языка.

Ключевые слова: номинации лиц, полоцкие грамоты, лексика, старобелорусский литературно-письменный язык, историческая лексикология белорусского языка, историческая стилистика белорусского языка.

Paliashchuk N. Nominations of persons in Polotsk charters: semantics, structure, functioning.

The article is devoted to study of nominations of persons revealed in the Polotsk Charters of different genres (1269–1513). It is noted that the contents and purpose of these texts caused 1) belonging of personal names to socio-political, legal, economic, professional and productive vocabulary groups, 2) absence of persons nominations by physical and intellectual features, character traits, appearance. Nominations of persons were monosemantic, they were expressed by nouns and rarer by substantivized adjectives, served more often as nominations of males, were a part of two-word combinations, many of which were characterized by sustainability, stability, regularity of use; as a rule, they were fixed in other old Belarusian written language monuments of different genres and illustrated norms and rules of business communication in its written form. The study results will be used in solution of pressing issues of historical lexicology, phraseology, stylistics of the Belarusian language.

Key words: nominations of persons, Polotsk Charters, vocabulary, Old Belarusian literary and written language, historical lexicology of the Belarusian language, historical stylistics of the Belarusian language.

Да намінацый асоб (найменняў / назваў асоб, асабовых / персанальных намінацый / найменняў / назваў) традыцыйна адносяць лексемы, якія “абазначаюць чалавека ў яго шматбаковых адносінах да іншых людзей, да прадметаў і рэчаў рэальнага свету, да грамадства і яго разнастайных інстытутаў, да ўсіх сфер разумовай і практычнай дзейнасці ...” [11, с. 114]. Такія найменні шырока прадстаўлены ў слоўнікавым складзе беларускай мовы (як любой іншай) на розных этапах яе развіцця, паколькі чалавек, які з’яўляўся аб’ектам і суб’ектам розных адносін – прававых, сацыяльных, грамадскіх, культурных і пад., “даючы імёны з’явам акаляючай рэчаіснасці, актыўна іменаваў і сябе, адлюстроўваючы ў назвах шматстайнасць сваіх сацыяльных роляў” [10, с. 157]. У беларускім

мовазнаўстве атрымалі дастатковае шматаспектнае асвятленне асабовыя намінацыі сучаснай беларускай мовы (літаратурнай і дыялектнай), аб чым сведчаць, напрыклад, працы Н. А. Архіпавай, З. Б. Варановіч, Г. А. Верамяюк, М. Р. Гарбачыка, А. В. Губкінай, А. І. Кавальчук, У. Ц. Піскуна, П. У. Сцяцко, Т. М. Шчур і інш.

Персанальныя найменні, адзначаныя ў помніках старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы, айчыннымі навукоўцамі даследаваліся ў меншай ступені і ў двух асноўных напрамках:

словаўтваральным. П. В. Верхаў разгледзеў найменні асоб, утвораныя з дапамогай суфіксаў з асноўным элементам *-к-* у беларускай мове на працягу XV–XX стст. (*-ікь, -овікь, -нікь, -овнікь, -льнікь, -чкь, -акь (-якь), -чакь, -някь, -ак-а(-як-а), -ачь(-ячь)*), паказаў ступень іх прадуктыўнасці ў старажытнасці і сучаснасці [3]; М. А. Паўленка выявіў і прааналізаваў мадэлі, спосабы і сродкі ўтварэння жаночых асабовых намінацый (фемінітываў) у старабеларускай мове, іх варыянтнасць (фанетыка-арфаграфічную, марфалагічную) і сінанімію [8];

семантыка-этымалагічным (В. А. Бекіш ахарактарызаваў словы і ўстойлівыя слоўныя комплексы, якія функцыянавалі як найменні сялян і прадстаўнікоў дзяржаўнай адміністрацыі, у адносінах іх семантыкі, паходжання, спосабаў утварэння, лёсу ў гісторыі беларускай мовы [1]; А. М. Булыка паказаў значэнне, паходжанне, час першай пісьмовай фіксацыі ў старабеларускай-літаратурна-пісьмовай мове запазычаных асабовых намінацый, адзначаных у складзе грамадска-палітычнай, юрыдычнай, канцылярскай, ваеннай, сацыяльна-эканамічнай, прафесійна-вытворчай, рэлігійнай лексікі, а таксама лексікі, якая ахарактарызуе чалавека ў фізічных, псіхічных і інтэлектуальных адносінах, лексікі, якая ахарактарызуе навуку, культуру і мастацтва [2]).

Акрамя таго, найменні асоб даследаваліся ў раздзелах калектыўных манаграфій “Гістарычная лексікалогія беларускай мовы” [4], “Лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XIV – сярэдзіны XVI ст.” [7], у дысертацыях па вывучэнні разнастайных тэматычных груп старабеларускай лексікі (гл., напрыклад, дысертацыі В. У. Бандаровіч, І. У. Будзько, У. М. Лазоўскага, Н. К. Памецька, Э. А. Ялоўскай) і асобных помнікаў пісьменнасці (гл. работы А. І. Жураўскага, В. Э. Зіманскага, М. А. Новіка, Н. В. Паляшчук, Э. В. Ярмоленка і інш.).

Аб’ектам даследавання ў дадзеным артыкуле з’яўляюцца намінацыі асоб, ужытыя ў полацкіх граматах¹. Дададзім, што некаторыя з указанай

¹ У выданні “Полоцкіе граматы”, падрыхтаваным Г. Л. Харашкевіч, сабрана 325 дакументаў рознага зместу, якія датуюцца 1263–1513 гг. і закранаюць розныя бакі ўнутранай і знешняй палітыкі Полацка. Г. Л. Харашкевіч прапанавала жанравую дыферэнцыяцыю дакументаў, звярнуўшы ўвагу на дамінаванне тэкстаў, “якія адносяцца да сферы

групы найменняў вывучала Т. М. Казачэнка: даследчыца ў сваіх артыкулах раскрыла значэнне асабовых назваў – складнікаў грамадска-палітычнай лексікі, сацыяльна-эканамічнай і юрыдычнай лексікі [5; 6].

Такім чынам, мэта дадзенага артыкула – разгляд семантычнага аб’ёму намінацый, вызначэнне іх тэматычнай прыналежнасці, структуры, адметнасцей функцыянавання і прадстаўленасці як у тэкстах уласна полацкіх грамат, так і ў старабеларускім лексіконе (шляхам параўнання з існуючымі слоўнікамі старабеларускай мовы).

Вынікі аналізу будуць садзейнічаць устанавленню адметнасцей ужывання намінацый асоб у тэкстах пэўнага рэгіёну, што станоўча паўплывае на вывучэнне старабеларускай рэгіянальнай (мясцовай, лакальнай) дзелавой пісьменнасці на пэўным храналагічным; стварэнню слоўніка асабовых намінацый у старабеларускай дзелавой пісьменнасці ў прыватнасці і старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы ў цэлым. Атрыманя вынікі ў сукупнасці з вынікамі даследчыцкіх прац папярэднікаў могуць стаць асновай для стварэння асобнай манаграфіі, прысвечанай складу, шляхам фарміравання, функцыянаванню найменняў асоб у беларускай мове.

I. Абраня для аналізу лексічныя адзінкі з’яўляюцца

назвамі асоб па роднасці і сваяцтве, сярод якіх можна вылучыць

а) агульныя назвы роднасці і сваяцтва: *близкий, ближний* ‘сваяк’, *родичь* ‘сваяк’; б) назвы кроўнай роднасці: *братеникъ, братъ* ‘брат’, *внукъ* ‘унук’, *внука* ‘ўнучка’, *внучата* ‘ўнучкі’, *дедь* ‘дэд’, *дочка* ‘дачка’, *дядько* ‘дзядзька’, *отець* ‘бацька’, *прадядь* ‘прадзед’, *сестра* ‘сястра’, *сынъ* ‘сын’; в) назвы някроўнага сваяцтва: *деверь* ‘дзевер’, *жена (жона)* ‘жонка’, *зять* ‘зяць’, *мужь* ‘муж’, *пасынокъ* ‘пасынак’, *теща* ‘цешча’, *шюрья* ‘браты жонкі’ і інш. Адзначаныя ў гэтым лексічным аб’яднанні найменні сыноў і дочак прадстаўлены ўтварэннямі 1) ад назваў асоб па кроўнай роднасці: *дядьковичь* ‘сын дзядзькі’, *сестренець* ‘сын сястры, пляменнік’, *сестрична* ‘дачка сястры, пляменніца’, 2) ад назваў асоб па сацыяльным становішчы: *королевичь* ‘сын караля’;

назвамі асоб па сацыяльным становішчы: бояринь (боярынъ) ‘феадал, незалежны землеўладальнік’, *вельможя* ‘вяльможа’, *дворанинь (дворянинъ)* ‘шляхціц, які служыў пры двары вялікага князя або буйнога феадала’, *данникъ* ‘той, хто плаціць даніну’, *закладень* ‘цяглец, які пераходзіў на службу да феадала’, *земенинь* ‘уладальнік зямельнай маёмасці або надзелу’, *земянка* ‘ўладальніца зямельнай маёмасці або надзелу’, *княгиня (кнегиня)* ‘княгіня’, *князь, княжа* ‘ўладальнік і правіцель княства або воласці (удзела)’, ‘феадал, які мае княжацкі тытул і

міжнародных стасункаў Полацка” [9, вып. 1, с. 23]). Асноўная частка дакументаў напісана на старабеларускай мове, на нямецкай мове створана 22 дакументы, лацінскай – 7, польскай – 4.

знаходзіцца на службе ў вялікага князя’, *король, кроль* ‘кароль, манарх’, *пань* ‘арыстакрат, магнат, буйны феадал; высокі саноўнік’, ‘уладальнік, гаспадар, асоба, якая карысталася ўладай у адносінах да залежных ад яе людзей’, *подданный* ‘асоба, якая знаходзілася ў эканамічнай ці асабістай падпарадкаванасці, залежнасці ад каго-н.’, *роба* ‘раба’, *слуга* ‘слуга’, *тяглець (теглиць)* ‘цяглець’, *холопъ* ‘прыгонны селянін’;

назвамі асоб па адміністрацыйных пасадах: *бурмистръ (буркмистръ), бюргемейстер* ‘бурмістр, выбарны галава гарадскога самакіравання’, *воевода* ‘начальнік горада і гарадской акругі’, *войтъ* ‘войт, начальнік гарадскога пасялення’, *врядникъ (врадникъ)* ‘чыноўнік дзяржаўнай (каралейскай, гаспадарскай, земскай і інш.) ці прыватнай службы’, *лентвойтъ* ‘намеснік войта, начальніка гарадскога пасялення’, *маршалокъ (маршалкъ)* ‘міністр пры каралеўскім двары; кіраўнік павятовага дваранства’, *подскарбий дворный* ‘прыдворны казначэй’, *подтивунъ* ‘памочнік цівуна’, *радца (рядца), рядский (ряцкий)* ‘член рады’, *ратманъ (ратмонъ, ратьманъ, ратьмянъ, ротманъ), ратманинъ (ратьмонинъ, ротманинъ)* ‘член магістрата’, *староста* ‘службовая асоба, якая ўзначальвала адміністрацыю павета або ваяводства’;

назвамі асоб па месцы жыхарства і этнічнай прыналежнасці: *вильневецъ* ‘жыхар Вільні’, *видьблянинъ* ‘жыхар Віцебска’, *житель* ‘жыхар’, *земець* ‘мясцовы жыхар’, *латыголинъ (лотыголинъ)* ‘латгал’, *местичъ (местичь, местиць)* ‘гараджанін’, *москвичъ* ‘выхадзец з Маскоўскай дзяржавы’, *немецъ, немчинъ* ‘немец’, *одноземець* ‘выхадзец з адной з кім-н. мясцовасці’, *полочанинъ (полоцанинъ, полчанинъ)* ‘жыхар Полацка’, *рижанинъ (риженинъ, рыжанинъ)* ‘рыжанін’, *слободичъ* ‘жыхар слабады’, *суседъ (соседъ)* ‘сусед’, *татаринъ* ‘татарын’, *чужоземець* ‘чужаземець’;

назвамі асоб паводле рэлігійнай дзейнасці і рэлігійных ўяўленняў: *арцибискупъ* ‘архібіскуп’, *архиепископъ* ‘архіепіскап’, *архимандритъ* ‘архімандрит’, *бернадынъ* ‘бернардзінец’, *бискупъ* ‘біскуп’, *диакопъ* ‘дыякан’, *епископъ (епискупъ)* ‘епіскап’, *игумень* ‘ігумен’, *игуменья* ‘ігумення’, *капланъ* ‘каталіцкі свяшчэннік’, *попъ* ‘поп, свяшчэннік’, *протодиякопъ* ‘протадыякан’, *протопопъ* ‘пратапоп’, *установникъ* ‘наглядчык за выкананнем царкоўных канонаў’;

назвамі судовых і канцылярскіх работнікаў: *децкий* ‘пасыльны пры велікакняжацкім двары, судовы выканаўца’, *ездокъ* ‘асоба, якая нясе службу, звязаную з раз’ездамі па адміністрацыйных і судовых справах; судовы следчы’, *подсудокъ* ‘намеснік суддзі’, *судья* ‘суддзя’; *дьякъ* ‘пісар, грамацей’, *канцлеръ (кальцнеръ, каньцлеръ)* ‘кіраўнік дзяржаўнай канцылярыі, які таксама выконваў функцыі міністра ўнутраных і замежных спраў’, *писаръ (писарь), писецъ* ‘пісар’;

назвамі асоб, што ўдзельнічалі ў эканамічным жыцці, камерцыйнай і фінансавай дзейнасці: *бурч*, *бурчый* ‘зборшчык падаткаў’, *весець*, *весчый* (*вещый*) ‘вагаўшчык’, *госьць* ‘купец, які гандляваў у розных гарадах і краінах; іншаземны купец; чужаземец’, *заказца* ‘аканом’, *іскладнік* ‘саўдзельнік’, *купец* ‘купец, гандляр’, *рыбнік* ‘гандляр рыбай’, *соленичый* (*соляничый*) ‘чыноўнік, які займаўся зборам пошлін за продаж солі’, *товарыш* ‘кампаньён’, *торговец* ‘гандляр’ і інш.;

назвамі асоб па прафесійнай прыналежнасці і родзе заняткаў: *бобровнік*, *бобровнічый* ‘чалавек службовага саслоўя, які займаўся лоўляй баброў і наглядам за бобровымі гонамі’, *глінік*, *гончар* (*ганчар*) ‘ганчар’, *грывогрызца* ‘цырульнік’, *дрыголь* ‘насільшчык’², *золотар* (*золотарь*) ‘майстар па вырабе розных рэчаў з золата’, *коваль* ‘каваль’, *кожмяка* ‘кажмяка’, *конюх* ‘конюх’, *кравец* ‘кравец’, *млынар* ‘млынар’, *пекар* ‘пекар’, *плотнік* ‘цясляр’, *резнік* ‘разнік, мяснік’, *ремеснік* (*ремяснік*) ‘рамеснік, майстар па вырабе якой-н. прадукцыі’, *седлар* ‘майстар па вырабе сёдлаў’, *скрыннік* ‘майстар па вырабе скрыняў’, *слесар* ‘слесар’, *сокольнік* ‘сакольнік’, *сырамятнік* ‘сырамятнік’, *хмельнік* ‘нарыхтоўшчык хмелю’;

назвамі парушальнікаў закону, норм паводзін: *віноватець* ‘даўжнік’, *должнік* ‘даўжнік’, *збродень* ‘злачынец’, *зрядца* ‘зраднік’, *нятець* ‘заклучаны ў турму’, *сказца* ‘разбуральнік’, *тат* ‘злодзей’, *убійца* ‘забойца’, *фалшэр* ‘фальсіфікатар, падробнік’;

назвамі асоб па іншых прыкметах: *антэцэссор* ‘папярэднік, продак’, *добродей* ‘дабрадзеі’, *прашур* ‘прашчур’, *счадок* (*щадок*) ‘нашчадак’, *прымнік* ‘пераемнік’, *ученік* ‘вучань’, *істець* ‘ісцец’, ‘адказчык’, ‘той, на каго спасылаюцца ў судзе’, *люднік* (*людьнік*) ‘сведка’, *светок* ‘асоба, якая выклікаецца ў суд, каб даць паказанні пра вядомыя ёй абставіны па справе’.

II. Назіранні паказваюць, што пералічаныя намінацыі, як правіла, адносяцца да монасемантычных. Полісемантычнасць паказальная для абмежаванай колькасці лексічных сродкаў, напрыклад, *люди* ‘людзі’, ‘падданыя, залежныя асобы’, *музь* ‘паважаны, шаноўны чалавек, знатная асоба’, ‘сведка’, ‘муж’, *человек* ‘чалавек, асоба’, ‘падданы, залежная асоба’. Многазначныя словы адначасова ўваходзілі ў склад некалькіх лексіка-семантычных аб’яднанняў. У выяўленні і канкрэтызацыі іх значэнняў традыцыйна галоўную ролю адыгрываў кантэкст, напрыклад, *музь* 1) ‘паважаны, шаноўны чалавек, знатная асоба’ (часта гэта значэнне ўзмацнялася праз выкарыстанне якасных прыметнікаў): Почестнымъ мужомъ приателем нашим ратманом рыским (ПГ, 1, с. 160, 1446);

² Словы *грывогрызца* і *дрыголь* у “Гістарычным слоўніку беларускай мовы”, “Падручным гістарычным слоўніку субстантыўнай лексікі”, “Кароткім гістарычным слоўніку беларускай мовы” адсутнічаюць. Іх значэнне вызначана Г. Л. Харашкевіч.

2) ‘сведка’: и с мужми смотрили и отказал нам, што ж деи неправии рубежи вси мужи положили, а правых рубежов не нашли (ПГ, 1, с. 169, 1447–1458); 3) ‘муж’: и мы ее за се тое именье дел(ь)ницу мужа ее присудили, маеть она в том именьи седети на вдовьем столыцы (ПГ, 2, с. 172, 1500).

III. Паводле часцінамоўнай прыналежнасці найменні асоб адносяцца да назоўнікаў, якія ў рознажанравых дакументах функцыянавалі ў форме адзіночнага і множнага ліку. Зборныя назоўнікі рэпрэзентуюць асабовыя намінацыі *братья* ‘браты’, *духовенство* ‘духавенства’, *посольство* ‘насельніцтва’, *русь* ‘праваслаўныя жыхары Рыгі’, *челядь* ‘чэлядзь’, *чернь* ‘людзі, якія належалі да ніжэйшых слаёў грамадства’, *шурья*. Субстантываваныя прыметнікі прадстаўлены лексемамі *близкий, ближний, винный, виноватый, участый* ‘той, хто прымае ўдзел у чым-н.’.

Для некаторых з пералічаных лексем уласціва функцыянаванне ў складзе двухслоўных намінацый, у якіх дапасаваны прыметнік уплываў на тэматычную прыналежнасць намінацыі: *люди добрые* ‘асобы станоўчага характару, паводзін, якія карыстаюцца павагай, даверам’, *люди лихие* ‘асобы адмоўнага характару і паводзін’, *люди вчоные* ‘мудрацы, вучоныя’, *люди боярские, владычины (владычины, владычные), князские, королевские, панские* ‘падданыя, якія знаходзіліся пад феадальнай залежнасцю ў розных асоб’, *люди волостные* ‘жыхары воласці’, *люди данные* ‘даннікі’, *люди монастырские* ‘падданыя, якія знаходзіліся пад феадальнай залежнасцю і ўладай царквы’, *люди торговые* ‘купцы’, *люди путные / человек путный* ‘падданыя, на якіх / падданы, на якім ляжаў абавязак пастаўляць падводы і выязджаць на месцы’, *люди ремесные* ‘рамеснікі’, *люди тяглые* ‘сяляне, асноўнай павіннасцю якіх была цяглавая служба’, *люди черные* ‘ніжэйшае саслоўе насельніцтва, просты народ’.

Субстантыўна-ад’ектыўныя спалучэнні часта называлі асобу па яе месцазнаходжанні, таму прыметнік матываваўся тапонімам. Закладзеная ў атрыбутыўным кампаненце істотная інфармацыя мела вартасць для сферы прававых зносін, па ёй вызначалася адміністрацыйна-тэрытарыяльная прыналежнасць асобы, яе сацыяльна-эканамічны статус, веравызнанне, лад жыцця: *владыка полоцкий и витебский, дьякъ горodenский, митрополитъ киевский, князь полоцкий, князь инфлантский, князь ризский, панъ виленский, панъ троцкий*.

Як і ў іншых тэкстах дзелавага зместу, у полацкіх дакументах атрымала распаўсюджанае складанае найменне *Паны Рада (Панове Рада)*, якое вылучаецца своеасаблівай граматычнай будовай і семантычнай непадзельнасцю (немагчымасць вылучэння галоўнага і залежнага кампанентаў, верагодна, можа тлумачыцца, адсутнасцю

яскравай граматычнай сувязі паміж імі і іх семантычнай раўнацэннасцю), выступае як зборная назва пэўнага калектыву, членамі якога былі тры-пяць чалавек, а магло збірацца 30–40 чалавек і больш. Гэта канструкцыя захоўвае выражэнне зборнасці, не мае формы адзіночнага ліку і выкарыстоўваецца ў нязменным выглядзе для абазначэння прадстаўнікоў гэтага органа кіравання.

IV. У полацкіх граматах дамінавалі намінацыі асоб мужчынскага полу (паводле некаторых навукоўцаў, якраз перавага апошніх лічыцца адметнай рысай слоўнікавага складу дзелавых тэкстаў). Пры гэтым перавагай у разгледжаных тэкстах вызначаюцца персанальныя намінацыі, звязаныя з грамадскім ладам, рэаліямі Полаччыны. Грамадска-палітычнае жыццё суседніх з Полацкам тэрыторый ілюструюць нешматлікія назвы тыпу *местерь (мештерь)* ‘кіраўнік сярэдневяковага духоўна-рыцарскага ордэна’, *окольничий* ‘акольнічы’, *ратмань (ратмонь, ратьмань, ратьмянь, ротмань)*, *ратманинь (ратьмонинь, ротманинь)* і некаторыя іншыя.

Для называння жанчыны адзначаны лексемы, якія характарызуюць яе паводле роднасці, сваяцтва, сацыяльнага статусу: *бояриня (боярыня)*, *вдова, дочка, жена (жона), землянка, игуменья, княгиня (кнегиня), мать, мещанка, невестка, пани*. Па назіраннях М. А. Паўленкі, у старабеларускай мове сярод назоўнікаў са значэннем асобы жаночыя асабовыя назвы складаюць невялікі працэнт. “Можна меркаваць, што ў жывой народнай мове разглядаемага перыяду ўказаная катэгорыя слоў была прадстаўлена больш шырока, але гэта не знайшло адлюстравання ў пісьмовых помніках, што ў значнай ступені было прадвызначана сацыяльна-грамадскім становішчам жанчыны таго часу, яе роляй у жыцці грамадства” [8, с. 24].

V. Уяўленне пра колькасць ужывання згаданых лексічных адзінак дае змешчаны ў выпуску 5 “Полацкіх грамат” “Прадметна-тэрміналагічны паказальнік” [9, вып. 5, с. 104–179]. Згодна з яго паказчыкамі, ад аднаго да пяці словаўжыванняў маюць лексемы *арцибискупъ, бернардынъ, близкий, внукъ, данникъ, золотаръ, мясникъ, перевозникъ, рыбникъ, сестра* і інш., ад шасці да дзесяці – *гостъ, дедъ, децкий, игумень* і інш., звыш дзесяці – *бояринъ (боярынъ), братъ, владыка, воевода, войтъ, дворянинъ (дворанинь), дети, истець, князь, король, купецъ, люди, мужъ, осподаръ, отецъ, панъ, подचाший, посоль, приятель, рижанинь (риженинь, рыженинь), рядца (радца), слуга, староста, суседъ (соседъ), сынъ, человекъ (чоловекъ)* і інш.

У ходзе назіранняў былі выяўлены гапаксы – лексемы, зафіксаваныя толькі ў адным полацкім дакуменце: *одноземець*: мы одноземъцы, я, Олексей, а Фома а Ивановы сынове (ПГ, 3, с. 81, 1511); *складникъ*: кипа сукна нашѣго кѣпца олфера Кортѣнѣвича... оу Ризе забавлѣна бѣзлѣпно, а

забавил ее Ганґсь Единко, Удамовъ складникъ (ПГ, 2, с. 98, 1481); **участый**: тому селу велели есьмо и рубеж зарубити от реки от Березвячи по Прудыщчыны вверх к участым (ПГ, 1, с. 44, да 1387); **хвалышникъ**: вы бы естѣ тѣхъ хвалышников казнили по своемґ правґ (ПГ, 1, с. 184, 1443–1445); **хлебодѣ**: ему тыи люди ни плема ни хлѣбодѣи (ПГ, 1, с. 123, 1412–1422) і інш.

Видавочная ж большасць персанальных намінацый была показальная і для інших старабеларускіх тэкстаў, аб чым сведчаць даныя “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”, “Падручнага гістарычнага слоўніка субстантыўнай лексікі”, “Кароткага гістарычнага слоўніка беларускай мовы”: **архиепископъ** (**архиепискупъ**), **арцибискупъ** (**арцыбискупъ**, **орцибискупъ**), **бальверъ** (**балверъ**, **балвэръ**, **бальберъ**, **барберъ**, **барбирь**, **барверъ**, **болверъ**), **бирчий I** (**берчий**, **берчий**, **берчий**), **глинникъ**, **гончаръ** (**ганчаръ**), **децкий**, **дьякъ** (**дякъ**, **дьякъ**, **дьякъ**), **епископъ** (**епискупъ**), **заказца** (**закаса**), **лентвойтъ** (**лантвойтъ**, **лентовойтъ**, **летвойтъ**, **летьдвойтъ**, **лянвойтъ**, **лянтвойтъ**), **псковитинъ**, **предокъ**, **проводникъ**, **римаръ** (**ремаръ**, **римаръ**, **рымаръ**), **седляръ** (**седларъ**), **сестренець**, **скоморохъ**, **скрынникъ** (**скринникъ**), **сокольникъ** (**соколникъ**), **соленичий** (**соленичый**, **сольничий**, **соляничий**), **старець**, **столяръ** (**столиаръ**), **сыромятникъ** (**сырометникъ**), **теща**, **тяглець** (**теглиць**) і інш. Напрыклад, мнѣ великому князю Казимиру блюсти Псковитина, какъ и своего Литвина (АЗР, I, с. 51, 1440); тыи два мѣхи продал псковитинґ (ПГ, 2, с. 86, 1480); были сполнены ли на той дорозе за две лете коли ее верноули черес проводники а толмаче премешкали а троудно преходили (Валх., с. 56); напотом, на потребу нашу земскую мають подводу дати, а проводъника з огорода, коли подъводъными лист увидятъ (ПГ, 3, с. 58, 1509); онъ... мещанъ мощно за себе забралъ... золотаревъ... и ковалевъ и сыромятниковъ (КЗ, с. 837, 1502); ремесники места Полоцкого... ковали, слесары, шевцы, сыромятники (ПГ, 3, с. 57, 1509).

VI. Адметнасцю функцыянавання персанальных найменняў у дыпламатычных тэкстах з’яўляецца іх спалучэнне з этыкетнымі азначэннямі тыпу **велебный** ‘магутны, вельмі моцны’, **доброродный** ‘радавіты, знатны’, **милый** ‘дарагі, мілы’, **опатрный** ‘абачлівы, разважлівы; асцярожны; кемлівы’, **освецонный** ‘шаноўны, паважаны; адукаваны’, **почестливый** ‘годны, паважаны, шаноўны; добразычлівы’, **ростронный** ‘разважлівы, кемлівы, прадбачлівы, мудры’, **шляхотный** ‘высакародны’ і пад., якія ўжываліся як паасаобку, так і сукупнасці: *От мѣщанъ полоцких и от всего посполства Полоцкого мѣста тым почестливым сусѣдом нашим и приателем ч(е)стнымъ и милым пану бурьмистрґ и радцам и всѣм мѣщаном Ризког(о) мѣста поклон приателскыи* (ПГ, 1, с. 223, 1465); *доброродному и почестливому,*

велѣбному и шлахотному, ростропному и ѡпатрному мужу, пану Ганусу Пилиповичу..., брату моему миломꙋ наша вѣрнаа приазнь (ПГ, 2, с. 30–31, 1470). З приведзенага ілюстрацыйнага матэрыялу відаць, што ў гэтых жа тэкстах словы *пань*, *приятель* ужываліся як сродкі ветлівага звароту да адрасата, у ролі якога звычайна выступалі высокапастаўленыя асобы з замежных дзяржаў або гарадоў. Пералік этыкетных адзінак дапаўняюць формулы *ваша милость*, *твоя милость*, якія функцыянавалі як эквіваленты слоў *пань*, *приятель*, а таксама як сінонімы да намінацый асобы пры паўторным яе ўпамінанні: А рад бых, доброродныи и почестливыи, велѣбныи и шлахотныи, ростропныи и ѡпатрныи мужу, братѣ мильи, слышал здоровье твое м(и)л(о)сти, брата моего милого, и твое м(и)л(о)сти панѣи, мое милое нѣвѣстки, и вашѣ м(и)л(о)сти милых дѣтѣи, которых вашѣи м(и)л(о)сти милый б(ог)ѣ дал. А коли слышим здоровье вашѣи м(и)л(о)сти, тогда ѡ то велми радуемса и тым веселимса (ПГ, 2, с. 31, 1470).

Змест полацкіх дакументаў, іх прызначэнне рэгуляваць грамадскія, сацыяльныя, палітычныя, эканамічныя, прававыя адносіны абумовілі 1) прыналежнасць персанальных найменняў да наступных тэматычных груп лексікі: грамадска-палітычная, юрыдычная, канцылярская, эканамічная, прафесійна-вытворчая, 2) адсутнасць найменняў асоб па фізічных, псіхічных, разумовых прыкметах, рысах характару, знешнім выглядзе і пад. Для многіх ідэнтычных у семантычных адносінах разгледжаных намінацый уласціва неаднолькавае арфаграфічнае афармленне, на што аказалі ўплыў ступень узаемадзеяння мясцовай народнай стыхіі, традыцыйных кніжнай і іншамоўнай плыняў. Прааналізаваныя персанальныя найменні з полацкіх дакументаў у аснове сваёй з'яўляліся адназначнымі; паводле часцінамоўнай прыналежнасці адносіліся да назоўнікаў і субстантывавальных прыметнікаў; называлі галоўным чынам асоб мужчынскага полу; як правіла, мелі фіксацыю ў іншых рознажанравых помніках старабеларускай пісьменнасці; уваходзілі ў склад двухслоўных спалучэнняў, многія з якіх характарызаваліся ўзнаўляльнасцю, устойлівасцю, рэгулярнасцю ўжывання ў адпаведнай сферы, што дазваляе іх разглядаць таксама і як адзінкі фразеалагічнага корпусу старабеларускай мовы (пры шырокім разуменні дыхранічнай фразеалогіі); ілюстравалі нормы і правілы дзелавой камунікацыі ў яе пісьмовай форме.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Бекиш, В. А. Исследование лексики белорусских памятников XV–XVII вв. (наименования лиц) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (белорусский язык)» / В. А. Бекиш. – Минск, 1971. – 21 с.

2. Булыка, А. М. Лексичныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. / А. М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.
3. Верхов, П. В. Суффиксальное словообразование существительных в белорусском языке XV–XX веков. Суффиксы: -икъ, -овикъ, -никъ, -овникъ, -льникъ, -чикъ, -акъ (-якъ), -чакъ, -някъ, -ак-а(-як-а), -ачъ(-ячь) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (белорусский язык)» / П. В. Верхов. – Минск, 1970. – 20 с.
4. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / А. Я. Баханькоў [і інш.]; рэд. А. Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 339 с.
5. Казачэнка, Т. М. Грамадска-палітычная і юрыдычная лексіка ў беларускіх граматах ранняга перыяду / Т. М. Казачэнка // Беларуская лінгвістыка. – 1997. – Вып. 47. – С. 23–30.
6. Казачэнка, Т. М. Сацыяльна-эканамічная лексіка са значэннем прадметнасці ў полацкіх граматах ранняга перыяду / Т. М. Казачэнка // Весці Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 1997. – № 2. – С. 128–136.
7. Лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XIV – сярэдзіны XVI ст. / І. У. Будзько [і інш.] ; Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Беларуская навука, 2016. – 558 с.
8. Паўленка, М. А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню. Жаночыя асабовыя намінацыі ў старабеларускай мове / М. А. Паўленка. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1978. – 136 с.
9. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / АН СССР, Ин-т истории СССР; сост. А. Л. Хорошкевич; вып. 1–5. – Москва, 1977–1985.
10. Трофимович, Т. Г. Типология предметной номинации в языке старорусской деловой письменности : дис. ... доктора филол. наук : 10.02.02 / Трофимович Тамара Григорьевна. – Минск, 2003. – 240 с.
11. Уфимцева, А. А. Лексическое значение: принцип семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1986. – 240 с.

Стаття надійшла 15.09.2016 року

УДК 81(091); 81(092)

Тамара Свиридова
(Елец, Россия)
e-mail: kafedra.tir@mail.ru

АСПЕКТЫ ТРАДИЦИОННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ А. М. СЕЛИЩЕВА

В статье рассматривается исторический материал, собранный известным лингвистом Афанасием Матвеевичем Селищевым. Анализ фактических сведений позволил ученому осмыслить проблему по русской диалектологии, исследовать этнографические и фольклорные особенности в локальном пространстве.